'De Omroeper' verschijnt vier maal per jaar. De abonnementsprijs voor 1996 bedraagt minimaal *f* 22,50. Opgave van abonnementen aan het onderstaande adres. U ontvangt een rekening bij toezending van het eerste nummer. Abonnementen gaan in met het eerste nummer van de lopende jaargang. De reeds verschenen nummers van de lopende jaargang worden toegezonden. Opzeggingen dienen schriftelijk doorgegeven te worden vóór 1 december.

STICHTING VIJVERBERG, Gansoordstraat 16, 1411 RH Naarden, telefoon (035) 694 68 60.

DE OMROEPER, JANUARI 1996, JAARGANG 9, NR. 1
Redactie: Henk Schaftenaar, tel.(035) 694 68 60
Vormgeving: Grad Neijenhuis, Utrecht

Op de artikelen in dit tijdschrift berusten auteursrechten.
Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen en illustraties is slechts toegestaan na voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

INHOUD

blz

1 Naardens roem (4), J.P.J.H. Clinge Doorenbos (Würzburg - Duitsland 9 juni 1884 - Bussum 11 mei 1978), *Jan Paardenkooper.*

5 Een rampentoerist in de 19e eeuw. Het bezoek van Willem de Clercq aan Naarden in 1814, *David Kips.*

17 Ouder in rang. Een commandoprobleempje bij Naarden; 1914-1918, *Th van der Plas.*

26 Herdruk unieke kaarten van de Gooise Noordflank, *H. Schaftenaar.*

31 Een boedelbeschrijving van Zandbergen uit 1856, *A.P. Kooyman-van Rossum.*

Naardens roem (4)

J.P.J.H. Clinge Doorenbos (Würzburg 9 juni 1884 - Bussum 11 mei 1978)

Jan Paardenkooper

Als iemand tijdens zijn leven de roem van Naarden uitdroeg dan was het wel Clinge Doorenbos. Vele ouderen zullen zich hem herinneren want hij was een begrip in de Nederlandse kleinkunst. Iedereen dacht dat 'Clinge' zijn voornaam was, maar zijn roepnaam was 'Hans'. Zijn overgrootvader ds. Doorenbos was getrouwd met mejuffrouw Clinge. Zij was de laatste van haar geslacht en gaf hun zoon de naam Clinge erbij. J.P.J.H. - in het vervolg voor het gemak maar 'Clinge' te noemen - werd in Duitsland geboren toen zijn ouders op vakantie waren. De vader was arts te Bussum en de familie bewoonde een kapitaal pand op de plaats waar nu het postkantoor staat. Clinge was voorbestemd tot een zakelijke carrière in de familiale jutefabriek in het oosten van het land, maar al vroeg wezen zijn talenten en intenties een heel andere kant uit. Vooral de muziek trok hem en hij was enige jaren violist bij Toonkunst in Bussum. Op de middelbare school bleek zijn rijmtalent. Hij bracht zijn 'verzen' ten gehore, begeleid door zijn vriend Hein Vermeij op de gitaar. En zo is er een overdonderende carrière als entertainer begonnen:

In juni '74, doet koningin Juliana 't Gooi. Zij wordt 's middags ontvangen in het raadhuis te Naarden. Clinge Doorenbos behoort tot de genodigden en Juliana herkent hem en zo ontstaat een geanimeerd gesprek.

"Ik bedichtte en bezong trouwende vrienden en kennissen, daarna halve en terloopse idems, vervolgens mij onbekende personages, kreeg gaandeweg een algemeen repertoire, - et voila".
Van kleine zaaltjes in de regio naar de rest van het land was nog maar een kleine stap. Toen Vermeij zich bij een optreden wegens ziekte moest laten vervangen, viel mejuffrouw W. de Blécourt in op de piano. Dit werd zo'n succes dat ze trouwden. Vanaf dat moment maakt mevrouw Clinge Doorenbos de muziek en Clinge de teksten. Overigens is hij in zijn carrière, waarvan het hoogtepunt lag tussen de jaren '25 en '40, ook nog begeleid door o.a. Jo Vincent en Cor Lemaire.

In 1904 werd Clinge Doorenbos als soldaat gelegerd in Naarden. Zijn functie werd korporaal entertainer. Zo trok hij het hele land door om samen met zijn vrouw in alle legerplaatsen op te treden. Na zijn diensttijd kwamen de engagementen van

overal. Samen met zijn vrouw trok hij vier jaar lang in een motor met zijspan door het hele land. Wat maakte hem nu zo populair? Hij zong - hoewel hijzelf vond dat hij niet kon zingen - vrij simpele, actuele liedjes getoonzet op een eenvoudige melodie. Zijn kracht was het direct met een lied inspelen op de actualiteit. In de kleinkunstgeschiedenis moet hij geplaatst worden in het rijtje van Dirk Witte, Koos Speenhof en Jean-Louis Pisuisse. Met deze cabarettiers had hij ook contacten. Toen Pisuisse op 26 november 1927 op het Rembrandtsplein in Amsterdam vanwege een liefdesaffaire werd doodgeschoten, sprak Clinge Doorenbos op 27 november voor de AVRO-microfoon zijn In Memoriam op rijm.

Veel van zijn teksten met de muziek van zijn vrouw werden als bladmuziek uitgegeven. De prachtige illustraties op het voorblad waren meestal van Willy Sluiter. Nog steeds na al die jaren is zijn 'Het vogeltje op Nellie's hoed' bij velen bekend. Bijzonder populair ook was het lange lied 'Vragen staat vrij' waarvan hier de eerste strofe volgt:

Waarom is de aarde rond Pa,
Waarom is zij niet vierkant?
Waarom gaat de zee niet verder
Dan precies tot aan het strand?
Pa, hoe komt het dat een visje
Onder water toch niet stikt?
En hoe komt het dat de gangklok,
Als hij stuk is, niet meer tikt?
Waarom schijnt de zon nooit 's nachts eens,
Waarom trouwde U met Ma?
En hoe komt nou toch oom Hendrik
Aan zo'n glad kaal hoofd, zeg Pa?

In 1926 liet Clinge Doorenbos, die inmiddels in goede doen was gekomen, een huis bouwen op de plek ongeveer waar nu op de A1 de afslag Bussum - Naarden is, komende van de kant van Amersfoort. Het huis werd 'De Clinge' gedoopt, natuurlijk in relatie tot zijn naam, maar volgens de familie-overleving is deze naam bedacht door Herman Gorter die een huisvriend van de Doorenbossen was aangezien hij een jarenlange relatie onderhield met de zuster van Clinge, Jenne Clinge Doorenbos. 'De Clinge' zou dan duiden op de verhoging of heuvel die daar lag. Op bijgaande foto is de naam op het voorfront van het huis nog vaag te lezen.
In 1942 schrijft Clinge Doorenbos over zijn huis: "Ik woon aan de Rijksweg tussen Amsterdam en Amersfoort, de drukste of althans een van de drukste wegen van ons land". Toen dus ook al! In maart 1945 werd het huis ernstig ontwricht door een

bombardement. In 1968 werd het onteigend en gesloopt in verband met de aanleg van de A1. Clinge Doorenbos verhuisde naar Bussum.

In 1964 benoemde de gemeenteraad van Naarden hem bij gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag tot ereburger van de stad. Naast zijn optreden in het land met zijn liedjes genoot Clinge Doorenbos ook landelijke bekendheid als wat wij nu zouden noemen 'columnist' bij de Telegraaf. In 1918 al kreeg hij bij dit blad een vaste aanstelling. Dagelijks becommentarieerde hij op rijm de actualiteit.
Clinge Doorenbos heeft ook nog een enorm aantal kinder- en peuterboeken op zijn naam staan. Alleen al bij Mulder in Amsterdam verschenen zo'n 35 kleuterprentenboeken in de jaren '50 - '60.
In de 30-er jaren haalde de strip Flippie Flink, versjes van Clinge Doorenbos en tekeningen van Louis Raemaekers, 1414 afleveringen. De strip had zo'n succes dat Clinge er een toneelbewerking van maakte. De hoofdrol werd gespeeld door de toen nog zeer jonge Corrie Vonk die 25 voorstellingen in een uitverkocht Carré haalde.
Clinge Doorenbos overleed in Bussum in 'De Staetse' en werd in Naarden bijgezet in het familiegraf op de Algemene begraafplaats.

Een rampentoerist in de 19e eeuw. Het bezoek van Willem de Clercq aan Naarden in 1814

David Kips

De winter van 1813-1814 is een van de zwaarste uit de geschiedenis van Naarden. Het zijn de nadagen van het keizerrijk van Napoleon. Terwijl overal om hem heen de Franse macht instort besluit de commandant van Naarden tot hardnekkig verzet. Hij veroordeelt daarmee de vesting en haar bewoners tot een langdurige belegering. De winter is streng en de belegering, die in hoofdzaak het karakter van een blokkade heeft, veroorzaakt een schaarste aan levensmiddelen. Om proviand te sparen zetten de Fransen groepen burgers de vesting uit. De belegeraars weigeren echter deze door te laten en sommigen worden zo gedwongen een tijdlang in het niemandsland tussen de strijdende partijen door te brengen. In het nabijgelegen Amsterdam is Naarden die winter het gesprek van de dag. De kern van het blokkadekorps bestaat uit Amsterdamse officieren en soldaten en het bulderen van de kanonnen is tot in de stad te horen. Ook het harde lot van de belegerden is er bekend. Er ontstaat een groeiende ontevredenheid over de lange duur van het beleg en gespannen wacht men de onvermijdelijke overgave van de Fransen af. Als deze in mei 1814 eindelijk een feit wordt, kan men het door de vele valse geruchten eerst nauwelijks geloven, maar als het bericht waar blijkt, worden de troepen van het blokkadekorps als overwinnaars de hoofdstad binnengehaald. De volgende dagen trekt een grote stroom nieuwsgierigen uit Amsterdam naar Naarden. Iedereen wil met eigen ogen de gevolgen van het beleg aanschouwen. Een van die nieuwsgierigen is Willem de Clercq, een jonge Amsterdamse graanhandelaar. Willem huurt met enige vrienden een koets en maakt er, voorzien van de nodige proviand, een genoeglijk dagje van. De Clercq, die behalve graanhandelaar ook dichter en literator was, hield zijn hele leven een dagboek bij en daarin treffen we een verslag van de uitstap naar Naarden aan.

Willem de Clercq. Naar een tekening van Couwenberg. Bron: Blibiotheek Universiteit van Amsterdam.

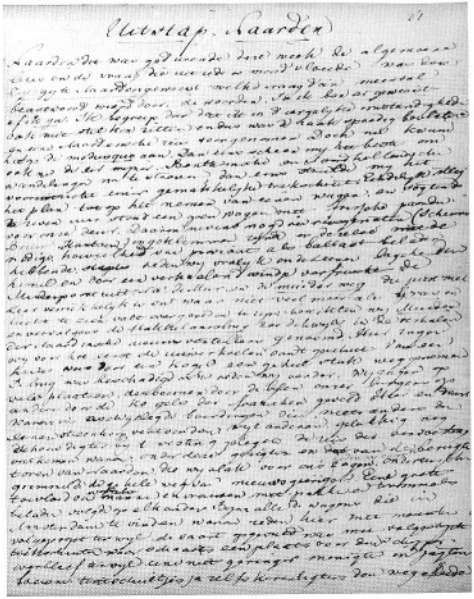

Een pagina uit het dagboek van Willem de Clercq. Bron: Bibliotheek Universiteit van Amsterdam.

Willem de Clercq wordt in 1795 in Amsterdam geboren als zoon van een graanhaandelaar en de dochter van een doopsgezind predikant. Hij krijgt les in de voor de handel belangrijke moderne talen, maar ook in geschiedenis, Grieks en Latijn. De Clercq heeft een grote literaire belangstelling en leest enorm veel: reisbeschrijvingen, gedichten, Nederlandse en buitenlandse literatuur. Hoewel hij ook gedichten en toneelstukken schreef was hij vooral bekend om zijn "improvisaties", waarbij hij een toespraak in dichtvorm hield. In 1818, kort na de dood van zijn vader krijgt hij de leiding over de handelszaak, maar de zaken lopen niet voorspoedig. Meermalen kan liquidatie alleen nog door steun van familie worden afgewend. Mogelijk eisen hier zijn literaire activiteiten hun tol, want in dezelfde periode publiceert hij een baanbrekende vergelijkende Europese literatuurstudie. In 1824 treedt hij als secretaris in dienst van de Nederlandse Handelsmaatschappij. Enige jaren later volgt zijn benoeming tot directeur. In deze functie speelt hij een rol in de ontwikkeling van de Twentse textielindustrie. De Clercq is bevriend met Groen van Prinsterer en Da Costa en is een belangrijk figuur voor het protestants Réveil. Hij overlijdt in 1844.

Dat alles ligt echter nog in de toekomst als De Clercq met zijn vrienden in het voorjaar van 1814 de vernielingen in Naarden gaat bekijken. Dan is hij een romantische jongeman van drieentwintig jaar, vervuld van patriotische gevoelens voor het net van het juk der Fransen bevrijdde vaderland. Het nu volgende verslag is naar het orgineel van het dagboek in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam (1).

Een uitstap naar Naarden

"Naarden dit was gedurende deze week de algemeene leus en de vraag die uit ieders mond vloeide was deze 'zijt gij te Naarden geweest' welke vraag dan meestal beantwoord werd door de woorden 'Ja ik ben er geweest' of 'ik ga'. Ik begreep dat ik in diergelijke omstandigheden ook niet stil kon zitten en dus was de zaak spoedig besloten en eene Naardensche reis voorgenomen. Doch nu kwam het op de modus quo aan. Dan eens scheen het mij het beste om ook nu de eer mijner Bentheimsche en Noordhollandsche wandelingen na te streven, dan eens streelde mij het vooruitzicht eener gemakkelijke trekschuit. Eindelijk steeg het plan tot op het nemen van eenen wagen en sogtends te zeven uur stond een open wagen met frische paarden voor onze deur. Daarin nevens nog drie reisgenoten (Scheure, Bruin, Hartsen) ingeklommen zijnde en dezelve met de nodige hoeveelheid van proviant als ballast beladen hebbende, reden wij vrolijk onder eenen lagchenden hemel en door een verkoelend windje verfrischt de Muiderpoort uit. Na de Meer en de Muiderweg die juist niet zeer verrukkelijk is en waar niet veel meer als Gras en lucht te zien valt overgereden te zijn bereikten wij Muiden en vervolgens de Hakkelaars-

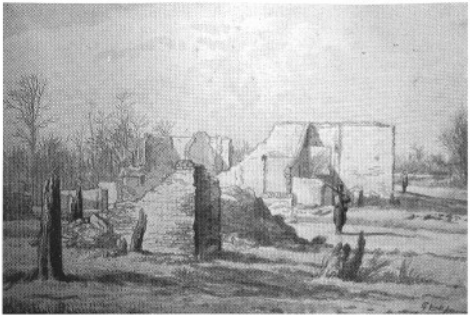

'.... Hier en daar waren in asch gelegde boerderijen die niets anders dan eene steenhoop vertoonden....' Tekening van P.G. van Os uit 1814, voorstellende de ruïne van het in maart 1814 verwoeste huis van Van Slaghek bij de Karnemelksloot. Collectie: Goois Museum, Hilversum.

brug zoo dikwijls in de verhalen der Naardensche nieuwsvertellers genoemd. Hier zagen wij voor het eerst de uitwerkselen van t geschut. Van een huis was door een kogel een geheel stuk weggenomen. De brug was beschadigd Nu reden wij verder. Wij zagen op veele plaatsen de boomen door de bijlen onzer burgers op andere door de kogels der franschen geveld. Hier en daar waren in asch gelegde boerderijen die niets anders dan eene steenhoop vertoonden wijl anderen gelukkig nog schoon digter bij de vesting gelegen de zeis des verwoesting ontkomen waren. Onder deze gezigten en dat van den berugte toren van Naarden, die wij vlak voor ons zagen reden wij voort. Ondertusschen grimmelde de gehele weg van nieuwsgierigen. Eene grote toevloed van wandelen[de] mannen en vrouwen met pakken en trommels beladen volgde op elkander. Bijna alle de wagens die in Amsterdam te vinden waren reden hier met menschen volgepropt terwijl de vaart opgevuld was met volgestopte trekschuiten waar schaarts een plaats voor den schipper overbleef terwijl eene niet geringer menigte in jagten boeien tentschuitjes ja zelfs korenligters den weg afleide. Onder dit verward gewoel, na nog bij de poort van Naarden

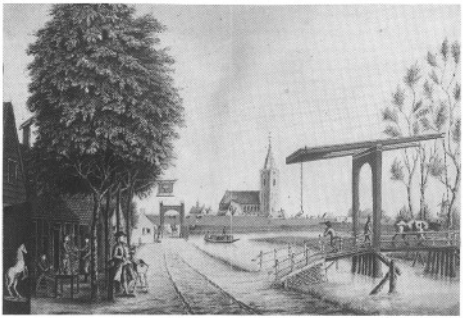

'....na nog bij de poort van Naarden een herberg opgemerkt te hebben die bijna geheel door de kogels verwoest was....' Op de tekening de bewuste herberg in het begin van de 19e eeuw, vóór de vernielingen van het beleg. Het betreft de herberg De Roskam aan de Muidertrekvaart buiten de Amsterdamse poort. Op 1 december 1813 werd het gebouw door kanonvuur vanuit de vesting vernield. Daarbij kwamen het dochtertje en de schoonmoeder van herbergier Herman van den Boogaard om het leven, net voor zij zich in de kelder in veiligheid konden brengen. Van den Boogaard zelf verloor bij de beschieting zijn linkerhand. Tekening van Jacob Bolten, begin 19e eeuw.

een herberg opgemerkt te hebben die bijna geheel door de kogels vernield was, reden wij de stad in door een poort wier aanzien niet onbevallig was. Wij kwamen spoedig in eene zeer brede straat de schoonste van geheel Naarden alwaar inderdaad fraaie huizen stonden en waar wij bij eene van Ommeren onzen intrek namen. De herberg was echter zoo vol dat men niet bemerkte wie in of uit ging. Bij het ingaan van de stad rijd men eerst door de buitenwerken die zeer uitgestrekt zijn en welke de Franschen uit hoofde van hun gering garnizoen niet konden bezetten. Daarna reed men over eene brug over eene bij uitstek brede gracht gelegen en daarna eerst komt men aan de stad en hare binnenwerken. Nu namen wij eenen gids en wandelden met hem om de uitgestrekte wallen heen. Deze hoge wallen overal met spaansche ruiters verdedigd met geschut bezet leverden de sterksten staat van

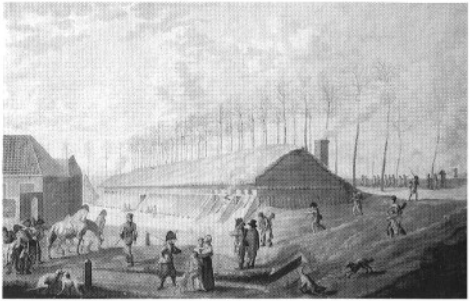

'.... Het hospitaal is niet anders dan eene ten uiterst grote cas[e]mat uit de allerzwaarste bomen zaamgesteld....' Afbeelding van het door de Fransen aangelegde tijdelijk hospitaal gelegen achter de courtine Turfpoort - Nieuw Molen. Rechts op de voorgrond de toegang naar de poterne naar de linker lage flank van bastion Nieuw Molen. Het hospitaal was zo degelijk gemaakt dat men er over gedacht heeft, het te laten staan. Links op de voorgrond dragen enkele soldaten een gewonde naar het hospitaal. Tekening van P.G. van Os. Collectie: Stadsarchief Naarden.

verdediging op en wij begrepen reeds duidelijk bij het eerste gezigt, dat onze nationale gardes schoon even stoutmoedig als de titans van den ouden tijd bij storm toch van dezen nieuwen hemel zouden neder gebliksemd geweest zijn. Niet alleen konden deze werken eenen verschrikkelijken tegenstand opleveren doch zelfs zag men op sommige plaatsen tusschen de buiten en binnen werken eene soort van eilanden die ook verdedigd waren. De meeste stukken die op de wallen stonden waren van groot caliber en alle van hollandsche fabriek. Zij waren op vele na allen niet gebruikt[?]. Wij zagen het stuk dat juist de vaart en de weg na Muiden bestreek. Aan de kant van Bussum was het meest geschoten en de batterij kanonnen vreselijk ja zelfs stond op een vuurmond dit woord door de franschen geschreven Destruction de Bussum. Verder zag men hier overal niet alleen kanonnen van velerhande fabrieken zoo op affuiten als rolpaarden maar ook de veldstukken die bij de uitvallen gebruikt wierden, Kattekoppen om met schroot te schieten houwitsers bo[m]ketels &.

Wegens de casematten moet men twee voorname soorten onderscheiden. De eerste namelijk onder de wallen waar wij een vertrekgeen zagen en waar alle de mondbehoeften nevens het kruid en alles wat voor de soldaten nodig was bewaard wierd. Ja wij zagen hier zelfs een bakoven. Zoodat wanneer zelfs de gehele stad tot een puinhoop geschoten ware dit voor het levensonderhoud der soldaten gene nadelige gevolgen zou hebben. Verder zag men verscheidene casematten zaamgesteld uit verschrikkelijke zware bomen digt aan elkander gesloten en tegen elkander leunende voorts met pannen overdekt en met eenige lugt en ligt gaten. Men vond er eene nauwe doorgang tusschen twee britsen en wij begrepen dat hoewel men veel doet om het leven te bewaren het echter om in zulk een oord lang te vertoeven zeer ver van aangenaam moest zijn. Het hospitaal is niet anders dan eene ten uiterst grote casmat uit de allerzwaarste bomen zaamgesteld. Door veel dringen zagen wij eindelijk in hetzelve een klein kamertje met eenige kribben en vernamen dat het geheel uit zulke kleine vertrekken zamengesteld was.

Van de bussumsche zijde hadden de wallen het meeste geleden en men zag daar overal in de batterijen gaten door de kogels en bommen veroorzaakt. Bij het water aan de Utrechtsche poort alwaar men gedurende den winter eenen aanval over 't ijs vreesde zag men eene batterij kanonnen door eenige palissades gemasqueerd. Wij zagen een klein kruidhuisje in t water liggen doch gedurende het beleg was al het kruid onder de wallen overgebragt.
Dicht bij de Amsterdamsche poort bevind zich het Magazijn dat er wel uitziet [doorgehaald: "doch thans geheel ledig"] en nog met wapenen opgevuld was. Op het veld om hetzelve lag de gehele voorraad van ammunitie in Naarden gevonden uitgespreid en ontzettend was inderdaad het vreselijk groot getal van kanonnen van allerlei soort van kogels houwitsers bommen lonten kruidwagens &. Volgens sommigen beloopt alleen het getal der in Naarden gevonden stukken geschut vijfhonderd. Wij zagen in de poorten kamers waar zich gedurende het beleg de officieren ophielden en zij waren ook in deze gewelven ontrefbaar. Maar deze ligging en het weinige licht dewijl zeer zware bomen voor de vensters geplaatst waren geven aan deze vertrekken een allerzwaarmoedigst aanzien.

Wat nu de geledene verwoestingen betreft zoo bepalen zij zig meestal tot de huizen die digt onder den Bussumschen wal gelegen zijn. In de andere gedeeltens der stad ziet men wel hier en daar gebroken pannen bijna overal gebroken glazen en nu en dan kogelgaten doch aan die kant is de verwoesting vrij sterk geweest. Wij bezagen aldaar een huis waarin twee houwitsers en zestien kogels gevallen waren en dit zag er dus zeer geteisterd uit. Het dak was ingeslagen de zolder uit elkander. Geen kamer of hij was door kogels in alle rigtingen doorboord. Hier was eene bedsteede daar eene kast geheel uit elkander geslagen overal vond men gruis spaan-

ders gaten en verwoesting. Op deze wijze was er aan dien kant veel verwoest. Huizen tuinen heiningen muren alles droeg aldaar de kentekens der verwoesting. Gedurende het beleg was het lot van de burgers vrij dragelijk geweest. Bij het bombardement verschuilden zij zig in de casematten. Zij werden door de franschen tot ijs hakken en andere werken gebruikt doch zonder betaling. Men gaf hun geene levensmiddelen doch zij moesten zelve door het bouwen van aardappelen of andersints zich generen. Waren zij hiertoe niet in staat dan wierden zij den vesting uitgezet gelijk onder anderen op den tweden paaschdag aan Tweehonderdvijftig waar onder zich ook onze gids bevond gebeurde. De fran[sen] vloekten sterk op de Hollanders en zagen hen slechts als boeren en gene geregelden troepen aan. Gedurende den winter waren zij bevreesd geweest en waren toen druk bezig met het hakken van het ijs en het bespuiten der wallen. Wanneer de franschen van eenen uitval terugkeerden vernamen zij [bovengeschreven: "de burgers"] van de soldaten zelf hoe het hun vergaan was. Somtijds wierpen de Franschen hunne doden slechts in de vesten alwaar er ook nog sommige gevonden zijn. Er waren veel douaniers in de vesting en deze moesten bij de uitvallen steeds voorop trekken en de hollandsche garde soldée in t midden en deze wierd dus van beide zijden opgesloten.

Wij traden vervolgens in de kerk die indedaad zeer fraai en ruim is doch hier en daar door kogels sterk gehavend is geworden. De helft van dezelve was gedurende het beleg in een hospitaal herschapen daar in de andere helft nog gepredikt wierd. Nu moest ook de toren beklommen worden maar dit was eerder gezegd dan gedaan. Men klimt langs derdhalfhonderd trappen voor het grootste gedeelte in een pikdonkere nacht bedolven en die zeer smal en uitgesleten zijn onder een verschrikkelijk gedrang naar boven. Rijkelijk egter werd deze moeite vergoed door het overheerlijk gezigt dat men geniet wanneer men tot aan den opgang van den toren gestegen is. Daar ligt dan het grootsche Naarden met alle zijne werken en buitenwerken in eene schrikverwekkende houding. Alle die bewegingen in den omtrek konden van hier op de duidelijkste wijze ontdekt worden. Hier zag men de zuiderzee daar Bussum daar Huizen, daar de batterijen der onzen ja overal was dit toneel bezield en waar men ook zijne oogen wendde men zag overal de gehele uitgestrektheid door eenen onnoemelijk getal van menschen als door een mierenzwerm

'.... Zoo geraakten wij eindelijk [op] de plaats van de heer Echenique die het toneel van verscheiden gevechten geweest is....' Martin d'Echenique, een Spanjaard van geboorte, woonde te Amsterdam en was eigenaar van de buitenplaats Berghuysen (Berghuis). Plattegrond van de omgeving van de vesting Naarden, waarop aangegeven het in februari 1814 afgebrande Berghuysen (op de kaart staat 1813). Bron: Algemeen Rijksarchief, kaartenafdeling, OPV N. 13a; detail.

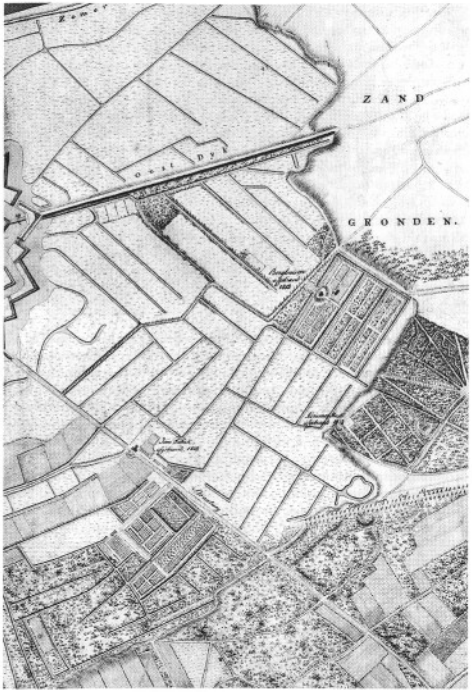

gedekt. De kogels op dezen toren afgezonden hadden niet allen gemist en de spits was op vele plaatsen beschadigd. Na dit verrukkelijk gezigt eenen tijd lang genoten te hebben besloten wij eindelijk weder neder te dalen doch ook dit was een zware post want na eenige nederdaling ontmoetten wij in eenen stikdonkeren nacht eene oprijzende kolom waar tegen de onze die nederdaalde aanstuitte. Dit oogenblik was egter verschrikkelijk. Niemand wilde wijken deze greep een man die een vrouw bij de kop. Ieder schreeuwde om t hardst. Deze schreeuwde gene gilde, deze smeekte, gene vloekte. Deze wilde op die nederdringen zoodat ons van alle zijden een dringend gevaar bedreigde tot dat eindelijk de hemel weet hoe er lucht kwam en wij na beneden stormden en hartelijk verheugd waren om ons weder onder den vrijen hemel te vinden.
Naarden is voorzeker als stad minder merkwaardig dan als vesting. Men vind er eene straat die groot en fraai is en velen die klein en elendig zijn. Wij beklommen het stadhuis doch vonden aldaar alleen eene wagtkamer alwaar de franschen de muren betekend hadden. Wij zagen ook het oude stadhuis waarin de befaamde moord van Naarden gebeurd is [bovengeschreven: "volgens Hooft in de Kerk" (2)] welke aldaar op eenige steenen door beeldhoukunde en schrift aan de nakomelingschap overgebracht is.

Na alle de inwendige bijzonderheden van Naarden bezigtigd te hebben trokken wij buiten de poort alwaar zich ook eene grote menigte menschen verzameld hadden. Alles was hier bar en dor. Overal waren de willige bomen omgehakt en het oord geleek veel na een zandwoestijn. Zoo genaakten wij eindelijk de plaats van de heer Echenique die het toneel van verscheiden gevechten geweest is. Het huis dat aangenaam op eene hoogte gelegen was moet zeer fraai geweest zijn. Hetzelve was door de franschen verschoond geworden doch dewijl dezen zich daarin bij hunne uitvallen nestelden door de onzen aan de vlammen ten prooi gegeven. Het gezigt van de overblijfsels was allerdroevigst. De heerlijke buitenplaats was ook op vele plaatsen beschadigd. Bomen waren er omgehakt en bivouac gegraven en overal vind men de groeven der kogels en de sporen der verwoesting.

Wij begaven ons ook na de gewezen kweekerij van Jan Tabak die geheel verwoest was en waar een tent opgerigt was om dewelke wij nevens vele andere nederzaten en slegten wijn duur betaalden. Daar ons nu tot uitgestrekter ondernemingen tijd ontbrak zoo besloten wij weder op te zitten en reden naar Muiderberg. Hier zagen wij met veel verukking weder lommer. doch bemerkten ook terstond dat het hier niet minder vol als te Naarden was. Wij wilden hier ons diner completeren doch dit wierd plat afgeslagen. Er was dus niets beters op dan hier onze provisies uit te pakken en dezelve met eenige door list en geweld vermeesterde glazen en borden te gebruiken en dank onzen eetlust wierd weldra al het medegebragte prettig ver-

'.... Wij begaven ons ook na de gewezen kweekerij van Jan Tabak die geheel verwoest was....' Gezicht op de ruïne van het huis Zandbergen (in de volksmond Jan Tabak) aan de Amersfoortsestraatweg, net buiten de vesting met de verwoestingen ten gevolge van het beleg. Bomen en struiken zijn gekapt om een vrij schootsveld te verkrijgen. Zichtbaar is de brug over een zanderijsloot in de straatweg en daarachter de brug over de voorgracht. Tekening van Jacob Bolten.

slonden en zelfs nog meer gewenscht doch daar dit niet te krijgen was zoo moesten wij ons te vreden houden en beschouwden met veel genoegen het overheerlijk strandgezigt. Hierna stegen wij weder op en stapten te Muiden af en genoten daar het genoegen om de onophoudelijke passagie te zien. Eindelijk kwamen wij na eene voorspoedige reis hoewel de groote staart van rijtuigen opgehouden in het ouderlijk huis terug."

Noten

1. Een deel van De Clercq's dagboeken is gepubliceerd. Het meest recent in: W.A. de Clercq, "Graan en reizen. Willem de Clercq in 1814" (Bataafsche Leeuw, Amsterdam 1995). Hierin zijn ook delen uit het verslag van de uitstap naar Naarden opgenomen.
2. De Clercq is blijkbaar door Hooft aan het twijfelen gebracht. In zijn Nederlandsche Historien schrijft Hooft immers: "dat alle burgers (...) in de gasthuyskerke, dat pas voor stadhuys gebruyckt hadden te verschijnen (...). Het arm onwetend volk (...) vergaadert in 't Raadhuys." Gewapende soldaten schieten vanuit de deur op de menigte in en dringen vervolgens het gebouw binnen: "Voorts vlieghen de vijanden, tot het kerkjen in, als verwoede wolven, den traaghenden drom

met deeghen en daggen op 't lijf". Volgens Hooft vindt de moord dus plaats in een kerkje, namelijk de voormalige gasthuiskerk, dan als raadhuis in gebruik. De Clercq zal zich hebben afgevraagd of dit hetzelfde gebouw was als het door hem bezochte Spaanse huis in de Turfpoortstraat. Toch is dat het geval. Het gebouw is alleen in de zestiende eeuw ingrijpend verbouwd.

Bij de Stichting Vijverberg zijn nog verkrijgbaar:

Jaargang De Omroeper 1990 à *f* 17,50
Jaargang De Omroeper 1994 en 1995 à *f* 20,50
Het Sasburg prentbriefkaartenboekje *f* 5,–
Oud Valkeveen, 'van hofstede tot uitspanning' *f* 19,95
De Naardereng *f* 10,–
Oud Naarden, 'verdronken stadje, middeleeuws klooster, oude buitenplaats' *f* 29,90
De Weeshuiskazerne van Naarden, 'over susteren, soldaten, walen en wezen' *f* 29,90
Reproductie (vierkleurendruk/ongevouwen/op fraai papier) van een oude kaart van Naarden en omgeving 'de Kaart van Fabius' *f* 15,–

De prijzen zijn exclusief verzendkosten.

Besteladres: Gansoordstraat 16, 1411 RH Naarden, tel. 02159-46860.

Ouder in rang. Een commandoprobleempje bij Naarden; 1914-1918

Th. van der Plas

In dit tijdschrift zijn enkele artikelen (1) verschenen waarin de betekenis van de vesting Naarden met de bijbehorende Vóórstelling voor de verdediging van Nederland werd besproken vanuit verschillend gezichtspunt. Daarbij is vermeld dat, onder zekere omstandigheden, het commando over de Stelling Naarden zou overgaan naar de Commandant van de 1e Divisie (C-1D), welke divisie dan tot taak zou hebben in het bijzonder de Vóórstelling hardnekkig te verdedigen. De verhouding tussen deze Commandant en de Commandant van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (C-NHW) vormt het onderwerp van deze bijdrage.
Het is slechts een miniem detail, vergeleken met alles wat in Nederland gedurende de 1e Wereldoorlog gebeurde, maar wellicht toch merkwaardig genoeg om de lezer(es) enige ogenblikken te boeien.
Ook hier geldt dat het archiefonderzoek onvolledig is en wel moet zijn, gezien het verloren gaan van de archieven van het Ministerie van Oorlog.

De algemene toestand

Enkele weken na het uitbreken van de oorlog in augustus 1914 waren twee voor Nederland uitermate nadelige feiten duidelijk geworden.
Het eerste feit was de snelle doorbraak door de Belgische fortenlinie waarbij de verwoesting van de forten bij Luik door zware artillerie de hoofdrol speelde. Het was nu voor iedereen duidelijk dat de Nederlandse forten verouderd waren, wat trouwens aan belangstellenden niet onbekend was.
Het tweede feit was de verovering van (vrijwel) geheel België. Ook in het zuiden stond nu het Duitse leger langs de Nederlandse grens en dit had onmiddellijke gevolgen voor de opstelling van de Nederlandse troepen die geacht werden op te treden tegen iedere schending van de Nederlandse neutraliteit.
Eertijds vereiste de grens met het eveneens neutrale België slechts weinig troepen. Nu was de grens met het Duitse leger met enkele honderden kilometers verlengd.

De positie van Naarden

De Groep Naarden van de NHW vormde de linkervleugel van deze Linie maar sinds 1912 was de plaats in de Linie wat eigenaardig. De Stelling van Amsterdam (SVA) was, door het overnemen van de forten Muiden, Weesp, Uitermeer en Hinderdam, geschoven tussen de Groepen Naarden en Nieuwersluis van de Waterlinie; er was geen direct verband tussen beide Groepen.

De verdediging van Naarden zou dus moeten worden gevoerd in nauwe samenwerking met de Stelling van Amsterdam en vroeger was inderdaad al eens opgemerkt dat men zou moeten overwegen Naarden onder de Stelling van Amsterdam te brengen; dit was echter niet geschied.

De Stelling Naarden een afzonderlijk commando

Hoewel Van Wieringen het belang van de Stelling voldoende naar voren brengt willen we hier nog de mening weergeven van Generaal Snijders, de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht (OLZ). Deze mening is vastgelegd in een brief aan de Minister van Oorlog (2) van 13 maart 1915.

Volgens de OLZ zal de Stelling Naarden worden bezet 'wanneer een ernstige inval uit het oosten het hart des lands bedreigt', dus wanneer de eigen troepen de IJssellinie moeten verlaten en een aanval op de NHW zal kunnen plaatsvinden.

Waarschijnlijk zal dit offensief gepaard gaan met een Duits offensief vanuit België naar Limburg of Noord-Brabant. In combinatie met een oprukken van de vijand in Gelderland zou de mogelijkheid kunnen ontstaan dat het in Brabant gelegerde Veldleger wordt afgesneden. Dit laatste leger zal dan naar het noorden moeten teruggaan en de verdediging op zich nemen van wat we kortheidshalve het zuidfront van de vesting Holland noemen. Dit is 'het uiterste ogenblik om de 1e Divisie naar de Stelling vóór Naarden over te brengen.'

Vervolgens geeft de OLZ de toestand van het noordelijk deel van de NHW weer. De vesting Naarden is geheel verouderd en 'feitelijk onverdedigbaar' en hetzelfde geldt voor Muiden en Weesp.

Op slechts 4 km daarachter ligt de linkervleugel van de Stelling van Amsterdam. Het front Abcoude-Uitermeer, vroeger deels behorend bij de NHW, bestaat uit verouderde werken en het nieuwe deel Uitermeer-Muiderberg bezit nog geen permanente werken maar wordt met eenvoudige middelen in staat van verdediging gebracht. Deze stelling kan reeds vanuit het voorterrein van Naarden onder vuur worden genomen.

Het zo waarschijnlijke offensief richting Amsterdam vindt dus slechts onvoldoende verdedigingsstellingen tegenover zich. De enige oplossing is: 'eene krachtig versterkte en bewapende veldstelling vóór Naarden.'

De ervaring van deze oorlog laat zien dat zulke stellingen een hardnekkige weerstand kunnen bieden.

De OLZ wijst ook op de zwakke bezetting van de NHW, 21 bataljons voor 80 km en de nog zwakkere bezetting van de Stelling van Amsterdam: 7 bataljons. In 1918 (zie Noot) legt de OLZ dit alles nog eens aan de dan fungerende Minister van Oorlog uit. Aangezien het Veldleger nog een terugtocht moet uitvoeren is de langs de kust gelegerde 1e divisie de enige strijdmacht die de OLZ onmiddellijk kan verplaatsen naar de NHW.

Generaal C.J. Snijders.

Zo, wellicht, is de gedachtengang geweest die leidde tot de brief (3) van 31 aug. 1914 van de OLZ aan de C-1D. Hierin wordt deze Commandant medegedeeld dat onder zekere omstandigheden zijn divisie de Groep Naarden met de Vóórstelling zal dienen te bezetten en verdedigen. In overleg met de C-NHW en door verkenning zal hij het optreden van zijn divisie moeten voorbereiden. Zonodig kan hem extra geschut worden toegewezen.
De OLZ preciseert in een latere brief (27 jan. 1915) de toestand die zal ontstaan wanneer de 1e divisie bevel krijgt de Stelling Naarden te bezetten (4). Alsdan zal 'een K.B. worden uitgelokt' waarbij het gebied van de Groep Naarden wordt onttrokken aan de NHW en een zelfstandig geheel wordt waar de C-1D het militair gezag heeft.

De Commandant aanvaardt zijn taak

De C-1D gaat aan het werk, verkrijgt inlichtingen van de C-NHW en voert een verkenning uit langs de door de C-NHW reeds gedeeltelijk ingerichte en in schetskaarten aangegeven stelling.
In een brief van 24 sept. 1914 (5) brengt hij de OLZ verslag uit. Hij stelt daarin dat de taak van de 1e divisie zal kunnen zijn:
'1. Voor de Groep Naarden een stelling in te nemen van waaruit met meer kans op succes weerstand zal kunnen worden geboden tegenover een krachtigen aanval, dan vanuit de hoofdverdedigingslijn van de Groep Naarden.
2. Opname van in de richting van Naarden terugkerende delen van het Veldleger te vergemakkelijken.
3. Aan belangrijke onderdelen van het Veldleger gelegenheid geven om vanuit deze stelling tot het offensief over te gaan.'
Vervolgens geeft de C-1D enige beschouwingen over de artillerie en de waarde van de stelling. Zijn conclusie is pessimistisch: de stelling is 10 km lang en zelfs na een voorbereiding van enige weken mag niet worden verwacht dat één divisie hier lange tijd aan een overmacht weerstand zal kunnen bieden.
Op 24 nov. 1914 volgt dan een brief met vele bijlagen (6) van de C-1D aan de OLZ waarin vele details worden behandeld.
Inmiddels zijn dan ook verschillen van mening met de C-NHW duidelijk geworden welke in overleg worden opgelost of waarin de OLZ de beslissing moest nemen. Op deze militair-technische geschillen gaan wij niet in; voor de bouw verwijzen we naar Van Wieringen (1). Voor ons verhaal is van belang dat de C-1D op voet van gelijkheid met de C-NHW onderhandelt.
In het jaar 1915 komt in deze verhouding geen verandering.

Twee oorlogssituaties

We moeten even stilstaan bij de begrippen KO en OPO, waarmee verschillende

Generaal-Majoor A.L. Klerk de Reus.

oorlogssituaties en daaruit voortvloeiende gevolgen voor het Nederlandse leger, worden aangeduid.
Geval KO (kust ontruimen): Zeeland wordt vanuit zee of vanuit België aangevallen, Noord-Brabant wordt verdedigd.
Geval OPO (oostelijke provincies ontruimen): Duitse aanval uit het oosten en/of zuiden. Brabant wordt ontruimd, het Veldleger trekt de rivieren over naar het noorden.

Een nieuwe beschikking

In het jaar 1916 kwam er verandering. Per brief van 18 april 1916 (7) deelt de OLZ aan C-NHW, C-SVA en C-1D mee dat zijn beschikking betreffende het onttrekken van de Stelling Naarden aan de NHW wordt ingetrokken. Ter vervanging wordt vastgesteld dat in geval OPO de stelling bij de NHW blijft. Onder sommige omstandigheden in geval OPO zal de 1e divisie voor de Stelling Naarden worden aangewezen.
Het geval KO wordt besproken in een instructie voor de C-NHW van 22 april 1916. De Groep Naarden met Vóórstelling, de Groep Nieuwersluis en de Stelling Boterkade-Nieuwer ter Aa - Nieuwersluis (8) zullen één geheel vormen onder de C-NHW met de naam 'Noordelijke Groepen NHW'. Dit geheel wordt toegevoegd aan de Stelling van Amsterdam en gesteld onder opperbevel van de C-SVA. Echter: de C-SVA grijpt in de bevelvoering van deze groepen 'niet verder in dan noodzakelijk is om het verband van deze groepen met de SVA te verzekeren'.
Bij intreden geval KO worden de groepen geheel ter verdediging ingericht en op bevel OLZ de inundaties gesteld.
Het Liniehoofdkwartier blijft voorlopig te Utrecht maar wanneer de vijand landt op de Zuidhollandse kust vestigt een deel van het Liniehoofdkwartier zich op een plaats in de Noordelijke Groepen.
Heeft de landing plaats buiten de Vesting Holland, dan houdt, op bevel van de OLZ, het verband van de Noordelijke Groepen met de SVA op en komt, als in geval OPO, de gehele NHW onder de Liniecommandant.
De positie van de Liniecommandant met betrekking tot de Stelling Naarden werd zo hersteld en voor de gevallen KO en OPO vastgelegd.

Had de OLZ toch enige twijfel aan de juistheid van deze beslissingen? Per brief van 19 juni 1916 (9) deelt hij de C-NHW mede dat op zeker ogenblik de Stelling Naarden weer uit het verband van de NHW kan worden losgemaakt en een afzonderlijke stelling worden. Het geheel zal dan de naam 'Stelling Naarden' blijven dragen. Toelichting werd in deze brief niet gegeven.

Generaal-Majoor J. van Delft.

Verschillen van mening

Het schijnt dat de beschreven regelingen verschillen van mening tussen de C-NHW en de C-1D niet konden voorkomen. De C-NHW vindt het nodig per brief van 10 juni 1916 (10) onder verwijzing naar de zojuist genoemde aanwijzingen van de OLZ de C-1D erop te wijzen dat voortaan alle aangelegenheden door de C-NHW moeten worden behandeld. Hij vraagt inlichtingen betreffende werkzaamheden, beschikbaar geld en materialen en personeel. (Is hij daar dan buitengehouden? vraagt schrijver dezes.) Hij wenst krachtige voortzetting van het werk.

Op deze vragen krijgt hij geen antwoord zodat de C-NHW per brief van 10 juli 1916 (11) aan de OLZ erop wijst dat hij het bevel in de Stelling Naarden heeft en de hoofdleiding van de werkzaamheden, maar geen antwoord krijgt van de C-1D zodat hij per brief van 4 juli heeft aangedrongen op antwoord. Tevens merkt hij op in een moeilijke positie te zijn gebracht doordat de OLZ op 8 juli heeft beschikt dat bouw en onderhoud van de stelling door de 1e Divisie zal geschieden.

We weten niet of hierna wat telefoongesprekken werden gevoerd, maar het antwoord waarnaar zo werd uitgezien gaf de C-1D per brief van 11 juli (12) aan de C-NHW, waarin hij de stand van zaken weergeeft. De technische details verwaarlozend, geven we uit deze brief twee punten.

De OLZ heeft hem (C-1D dus) op 2 sept. 1915 geschreven geen bijzonder belang te hechten aan de afwerking van de Stelling Naarden. (Opmerkelijk!). Verder merkt hij op dat hij nog op antwoord wacht van de Groepscommandant Naarden.

De C-NHW zint dit niet en hij vraagt op 12 juli (13) de Groepscommandant de inlichtingen te verstrekken. Deze, brief 13 juli (14), meldt 28 april van de C-1D instructies te hebben ontvangen die zijns inziens geen antwoord vereisten.

Wat betreft een deel van de werkzaamheden heeft hij telefonisch om nadere instructies verzocht bij het Liniehoofdkwartier en daar als antwoord gekregen te wachten op overeenstemming tussen C-1D en C-NHW.

Is zo de moeilijkheid uit de weg geruimd? Misschien wel, maar er blijven ge- en verschillen.

De Opperbevelhebber grijpt in

Op 3 aug. 1916 (15) deelt de Liniecommandant aan de OLZ mede dat het hem 'niet wel mogelijk' schijnt met de C-1D tot overeenstemming te komen, in het bijzonder betreffende het beloop van een deel van de Stelling. Het lijkt hem gewenst dat overeenstemming bestaat tussen wat in de Stelling Naarden plaatsvindt en wat elders in de Linie gebeurt. Hij verzoekt een beschikking waarbij 'voor den vervolge' moeilijkheden zijn buitengesloten en eenheid van handelen is verzekerd.

De Opperbevelhebber reageerde hierop met zijn brief van 9 aug. (16) aan C-NHW en C-1D. Het is hem gebleken dat 'de verhouding tussen den Commandant NHW en den Commandant der 1e Divisie..., nog niet goed begrepen wordt,...' Vervolgens zegt hij 'verschillende mogelijkheden te hebben overwogen betreffende de bevelvoering en de verhouding tussen den Divisiecommandant, den Commandant der Stelling van Amsterdam en den Commandant der NHW.' 'Aangezien op dat ogenblik de commandant der 1e divisie ouder in rang was dan de commandant der NHW, heb ik het vraagstuk toen in den, U bekenden, zin opgelost'.

De toestand veranderde geheel toen een nieuwe Divisiecommandant optrad, waardoor de ouderdomsverhoudingen zijn gewijzigd en er geen bezwaar is de C-1D niet te stellen onder de C-NHW.

Voor beide gevallen, OPO en KO, staat de Stelling Naarden dus onder de C-NHW. Het is deze dus die aanwijzingen geeft betreffende de uit te voeren werkzaamheden, waartoe de Divisiecommandant de werkkrachten levert.

Bij verschil van mening kan de zaak worden voorgelegd aan de OLZ, maar in elk geval via de C-NHW ook als het bezwaar uitgaat van de C-1D.

Tot zover de duidelijke taal van de OLZ. Waarschijnlijk heeft de C-1D zich onvoldoende aan deze beschikking geconformeerd want op 2 dec. 1916 schrijft (17) de OLZ hem o.a.:

'dat ten aanzien van de Stelling Naarden aan den Commandant der Nieuwe Hollandsche Waterlinie slechts dan adviezen door U zullen gegeven worden, wanneer deze U door dien Commandant gevraagd zullen worden; berustende de beslissing omtrent den invloed welke aan die adviezen op de in te dienen voorstellen zal worden toegekend uitsluitend bij meergenoemde autoriteit.'

Zo wijst de Generaal de Generaal-Majoor zijn plaats. Het is een bagatel gezien de grote problemen waarmee de Opperbevelhebber moet worstelen en die hier zelfs niet zijn aangeduid.

Achteraf lokt de beschreven episode een glimlach uit en de schrijver hoopt dat de lezer deze reactie kan delen.

Bij de illustraties

1. C.J. Snijders (1852-1939). Aankomst KMA 1869, 2e Luitenant 1872. Opperbevelhebber Land- en Zeemacht 31 juli 1914 - 9 november 1918. Uit dienst 9 november 1918.

2. A.L. Klerk de Reus (1856-1941). Begonnen als vrijwillig soldaat, 2e Luitenant in 1877. Benoemd tot Generaal-Majoor, Commandant 1e Divisie, 25 april 1913. Uit dienst 22 december 1915.

3. Geen portret was ter beschikking van A.E.J.G. d'Hamecourt (1857-1945). Aankomst KMA 1875, 2e Luitenant 1878. Benoemd tot Generaal-Majoor, Commandant Nieuwe Hollandse Waterlinie, 27 oktober 1913. Uit dienst 11 maart 1918.

4. J. van Delft (1858-1936). Begonnen als vrijwillig soldaat, 2e Luitenant 1880. Benoemd tot Generaal-Majoor, Commandant 1e Divisie, 22 december 1915. Uit dienst 16 maart 1918.

De portretten en bijbehorende gegevens zijn ons welwillend verschaft door de Sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht.

Noot

Nadat de in 1918 fungerende Minister van Oorlog, op 12 juli had bepaald dat geen werkzaamheden aan de Stelling Naarden meer zouden worden verricht, geeft Generaal Snijders hierop een reactie waarop hij nogmaals het belang van de Stelling Naarden uiteenzet (18).
Hij wijst erop dat sinds zijn brief van 13 maart 1915 (2) de opvolgende Ministers van Oorlog tegen zijn opvattingen geen bedenkingen hebben kenbaar gemaakt. Nog in besprekingen in 1917 werd aanvaard dat de Stelling Naarden een belang was van de eerste orde maar in een brief van 7 sept. 1917 stelde de Minister de vraag of het huidige defensiestelsel wel gehandhaafd kon blijven en, in het bijzonder, of de Stelling Naarden wel verbeterd moest worden.
De briefwisseling over dit punt nam tijd maar op 14 dec. 1917 gaf de Minister toestemming en kon het werk worden ter hand genomen.
De Ministeriële brief van 12 juli 1918 herriep deze toestemming en leidde tot het staken van het werk.
De Minister gaf geen redenen op maar de OLZ vermoedde dat de waarde van de Stelling opnieuw in twijfel werd getrokken en gaf daarom nogmaals zijn mening weer.
Hij beschreef, uitvoeriger dan in 1915, de nadeles van de vesting. De oorlog heeft geleerd dat dergelijke vestingen 'onder het artillerievuur [worden] verpletterd en voor ieder menselijk wezen onhoudbaar gemaakt.'
Bij een oorlog met Duitsland vormt de Stelling een weerstandszone op de weg naar Amsterdam. Wordt de Waterlinie bezuiden Nieuwersluis doorbroken, dan blijft de Stelling bezet en vormt met de Groep Nieuwersluis en de Stelling Nieuwer ter Aa-Boterkade een vóórstelling van de Stelling Amsterdam, welke het vak tussen de Zuiderzee en de inundaties der Ronde Venen afsluit.
Ook bij een landing van troepen van de Entente in Zuid-Holland zal de Stelling Naarden bezet blijven zodat Amsterdam evenals in het vorige geval gedekt blijft. Maar tevens is dan de Stelling een flankstelling ten opzichte van een opmars van de Entente door Utrecht en Gelderland naar Duitsland.
De gevraagde toestemming is waarschijnlijk niet meer verleend. Mogelijk gaf het mislukken van het laatste Duitse offensief aan het westelijk front de Minister de indruk dat een aanval op Nederland niet meer behoefde te worden gevreesd en verbetering van stellingen dus overbodig was.

Literatuur

1. Kips, D., De Omroeper jrg. 7 (1994), nr. 3, pp. 96-120.
   Wieringen, J.S. van, De Omroeper jrg. 8 (1995), nr. 1, pp. 22-40.
   Plas, Th. van der, De Omroeper jrg. 8 (1995), nr. 2, pp. 59-67.
2. OLZ aan MvO, 13 mrt. 1915; Centraal Archievendepot Ministerie van Defensie (CAD-MvD) Algemeen Hoofdkwartier Generale Staf (AHK-GS), Secretariaat, inventarisnummer 550, stuknr. 2470.
3. OLZ aan C-1D, 31 aug. 1914; ARA 3.09.27 nr. 4.
4. OLZ aan C-NHW, C-SVA, 27 jan. 1915; ARA 3.09.27 nr. 4.
5. C-1D aan OLZ, 24 sept. 1914; CAD-MvD, AHK/GS, Secr., inv. nr. 550 stuknr. 5056.
6. C-1D aan OLZ, 24 nov. 1914; CAD-MvD, AHK/GS, Secr., inv. nr. 550, stuknr. 7457.
7. OLZ aan C-NHW, C-SVA, C-1D, 18 april 1916; ARA 2.12.18 nr. 187.
8. Instructie voor C-NHW, geval KO; als 7.
9. OLZ aan C-NHW, 19 juni 1916; ARA 3.09.19 nr. 19.
10. C-NHW aan C-1D, 10 juni 1916; als 9.
11. C-NHW aan OLZ, 10 juli 1916; als 9.
12. C-1D aan C-NHW, 11 juli 1916; als 9.
13. C-NHW aan Gc Naarden, 12 juli 1916; als 9.
14. Gc Naarden aan C-NHW, 13 juli 1916; als 9.
15. C-NHW aan OLZ, 3 aug. 1916; CAD-MvD, AHK/GS, Secr., inv. nr. 550, stuknr. 6527.
16. OLZ aan C-NHW, C-1D, 9 aug. 1916; ARA 3.09.27 nr. 9.
17. OLZ aan C-1D, 2 dec. 1916; CAD-MvD, AHK/GS, Secr., inv. nr. 550, stuknr. 9437.
18. OLZ aan Mv6O, 7 aug. 1918; CAD-MvD, AHK/GS, Secr., inv. nr. 551, stuknr. 7688.

Lijst van afkortingen

C-1D:	commandant eerste divisie
C-NHW:	commandant Nieuwe Hollandse Waterlinie
OLZ:	opperbevelhebber land- en zeemacht
C-SVA:	commandant Stelling van Amsterdam
Gc:	groepscommandant
CAD-MvD:	Centraal Archieven Depot Ministerie van Defensie
ARA:	Algemeen Rijksarchief

Herdruk unieke kaarten van de Gooise Noordflank

H. Schaftenaar

Grootschalige gekleurde steendrukken

Onlangs kocht ik enkele prachtige kaartbladen van het oostelijke deel van het Gooi. De bijzonder fraai ingekleurde kaarten, formaat 40 x 50 cm, bleken steendrukken te zijn met een schaal van 1 : 10.000. Duidelijker dan op de bekende topografische kaarten zijn vrijwel alle landschappelijke elementen en zelfs de hoogteverschillen weergegeven.

Wat echter ontbreekt is het jaartal, de naam van de maker of uitgever en het doel waarvoor ze gemaakt zijn.

Op het eerste gezicht was het duidelijk dat de kaarten uit het begin van de 20e eeuw dateren. Tussen Naarden en Huizen is het nog vrijwel leeg; de dorpen Laren, Blaricum en Huizen moeten nog groeien. Alleen langs de doorgaande straatwegen zijn de eerste huizen gebouwd.

Vanwege de schat aan landschappelijke gegevens, zat ik reeds vele uren gebogen over de kaarten. De vraag naar de herkomst van dit mooie product bleef me echter zo intrigeren dat ik een poging deed er achter te komen.

Speuren naar de herkomst

Een telefoontje naar de Topografische Dienst in Emmen gaf aanwijzingen in de goede richting. Het waren kaartbladen die hoorden bij de geheime 'Krijgsspelkaart van Amersfoort en omstreken'. Tussen 1910 en 1920 had men 26 bladen (waaronder de oostelijke helft van Het Gooi) bij de Topografische Inrichting laten drukken in een onbekende maar kleine oplage. De kaart omvat het terrein gelegen tussen:

- de Zuiderzee in het noorden;
- de lijn Hilversum - de Bilt in het westen;
- de lijn Zeist - Woudenberg in het zuiden;
- de lijn Woudenberg - Hoevelaken in het oosten.

De opdrachtgever moet natuurlijk een militaire instantie geweest zijn, maar het was onduidelijk welke. Meer kon men mij niet vertellen en literatuur over de Krijgsspelkaart was er ook niet. Een archiefonderzoek zou misschien het een en ander aan gegevens kunnen opleveren en men raadde mij aan om een bezoek aan het Algemeen Rijksarchief in Den Haag te brengen, waar de stukken van de Topografisch Inrichting worden bewaard.

Dat leek een goed advies en op een middag stapte ik de grote studiezaal binnen van

Een verkleinde weergave van het dorp Huizen op het eerste kaartblad. Dit kaartblad omvat de kuststreek tussen Naarden en Huizen.

het ARA. Daar vond ik de 'Voorlopige plaatsingslijst van het archief van de topografische dienst en rechtsvoorgangers', waarin onder nummer 167 een mapje stukken vermeld stond met de titel 'Krijgsspelkaart, 1908-1909'. Binnen een half uur lagen de stukken op tafel en wist ik er alles van.

De Krijgsspelkaart

Bijna onleesbare krabbels op een velletje papier van 6 mei 1908 geven aan dat er twee kaartbladen ontworpen zijn van een terrein nabij Hilversum door de instantie 'Militaire Verkenningen'. Het voornemen bestaat om ze ter kennisneming aan te bieden aan de Inspecteurs der wapens. De vraag is of ze zullen worden ingevoerd. Een dag later, 7 mei 1908, laat de Directeur van de Topografische Inrichting weten dat er wat hem betreft geen bezwaar bestaat. Bij zijn dienst kan de Krijgsspelkaart langs 'Photolithographischen' weg in kleurendruk gereproduceerd worden.

De geschiedenis van de kaarten begint in 1907, toen de Chef van de Generale Staf, de Luitenant-Generaal Kool mondeling opdracht gaf aan de Directeur der Militaire Verkenningen om een nieuwe Krijgsspelkaart te ontwerpen.
Zoals uit het bovenstaande blijkt was het in 1908 zover en werden in oktober de ontwerpen aangeboden aan de Chef van de Generale Staf. Het hoe en waarom van de kaarten werd daarbij nog eens op een rijtje gezet.

Eigenlijk maakte men bij militaire oefeningen binnenskamers al gebruik van Krijgsspelkaarten. De stafkaarten 1 : 50.000 werden daarbij langs fotografische weg meestal vergroot tot 1 : 8.000. De details die bij een dergelijke grote schaal verwacht mochten worden, stonden er helaas niet op. Dat was bij oefeningen (binnenskamers), zeker bij die in heuvelachtig terrein, een handicap. Slechts bij een nauwkeurige voorstelling van het terrein zou antwoord kunnen worden gegeven op alle tijdens de oefening voorkomende vragen. De vergrote 1 : 50.000 kaart gaf dus veel te weinig informatie.
Inmiddels beschikte het dienstvak der Militaire Verkenningen over gegevens, waarmee het mogelijk was een byzonder nauwkeurige kaart samen te stellen. Het tekenwerk zou worden opgedragen aan officieren, die een opleidingscursus bij het dienstvak volgden. Het zou voor hen meteen een uitstekende oefening worden in het terreintekenen.

De nieuwe ontwerpen op de schaal 1 : 10.000 bleken een succes. De Hoofden van de Inrichtingen van Militair Onderwijs waren er eenparig mee ingenomen en op 9 oktober 1908 liet de Chef van de Generale Staf zich informeren over de kosten. Een oplage van 500 exemplaren zou *f* 3220,- gaan kosten, die van 200 exemplaren

Het tweede kaartblad, hier geheel weergegeven, is vanwege de landschappelijke afwisseling één van de fraaiste bladen van de Krijgsspelkaart.

f 2500,-. Het werd een oplage van 200 exemplaren. Men verwachtte ruim 100 complete sets te verstrekken aan allerlei militaire autoriteiten en staven. De kosten vond men tamelijk hoog. Ze zouden over meerdere jaren verdeeld moeten worden om ze onder de gewone uitgaven van de Topografische Inrichting te kunnen laten vallen.

Zo is het ook gegaan. Op 30 oktober 1908 gaf de Minister van Oorlog toestemming om de Krijgsspelkaart te produceren. In 1909 werden door het dienstvak der Militaire Verkenningen vier bladen afgeleverd. Werkzaamheden van dringende aard maakten het de Topografische Inrichting in dat jaar echter onmogelijk om de reproductie ter hand te nemen.
In 1910 kwamen de eerste vier bladen gereed. Zeven bladen volgden in 1911 en in 1912 werden wederom '7 stenen in gereedheid gebracht'. Eind 1913 was de gehele

kaart klaar in een oplage van 200 exemplaren en werd het verschijnen kenbaar gemaakt aan de daarvoor in aanmerking komende autoriteiten. De hele set kostte toen onopgeplakt *f* 20,- en geplakt op karton *f* 35,-.

Herdruk in kleine oplage
Omdat de kaartbladen 1 en 2 (gedrukt in 1912 en vermoedelijk verkend in 1908) de landgoederenzone en natuurterreinen van de Gooise Noordflank omvatten en natuurlijk omdat het uitzonderlijk mooie kaarten zijn, heeft de Stichting Vijverberg de twee bladen op dezelfde schaal en met dezelfde kleuren wederom in een kleine oplage laten herdrukken.
De kaarten kosten *f* 20,- per stuk. Ze zijn beide te bestellen door *f* 40,- over te maken op de postbankrekening 218648 van de Stichting Vijverberg te Naarden (onder vermelding van het woord 'Kaarten'). Ze worden dan franco bij U bezorgd. Tevens zijn de kaarten te koop bij boekhandel Comenius te Naarden, boekhandel Los te Bussum, boekhandel Flevo te Huizen en de Larense boekhandel te Laren.

Een boedelbeschrijving van Zandbergen uit 1856

A.P. Kooyman-van Rossum

Herberg - buitenverblijf - villa - serviceflat
Voor een ieder die een beetje geïnteresseerd is in de geschiedenis van Naarden is de naam 'Sandbergen' bekend. Sandbergen, tegenwoordig steeds geschreven als Zandbergen, is de serviceflat uit de jaren zestig aan de Amersfoortsestraatweg.
Ook weten velen wel dat vroeger op die plek de uit steen opgetrokken herberg Sandbergen heeft gestaan, hoewel bij de meesten de naam Jan Tabak bekender in de oren zal klinken. Dit logement was de voorganger van het huidige, iets verderop aan de overkant staande, hotel Jan Tabak.

Na de verwoesting van de oude herberg Sandbergen, tijdens het beleg van Naarden in 1813, heeft de Naarder Dirk de Beus omstreeks 1815 op dezelfde plek een nieuw, langwerpig, dwars op de weg geplaatst, houten logement op stenen funda-

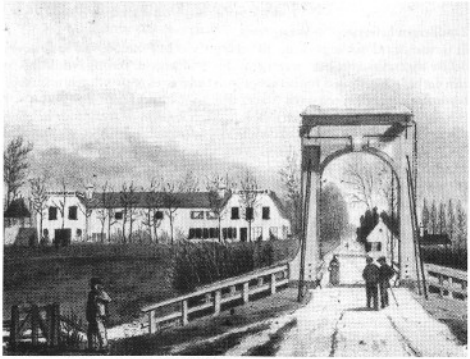

Het houten buitenverblijf Zandbergen gezien vanuit de vesting Naarden in de eerste helft van de 19e eeuw. Collectie: A.P. Kooyman-van Rossum.

ment laten bouwen. In 1818 is de Amsterdammer J.P. van Rossum eigenaar van het grote pand geworden en heeft de herberg als buitenverblijf voor zijn gezin ingericht. Vanaf 1850 heeft hij er permanent gewoond. Op die manier kon hij het groeien en bloeien van de gewassen in zijn kwekerijen, de bossen en de ontwikkeling van zijn menagerie en veestapel dagelijks gadeslaan.
Na de dood van J.P. van Rossum heeft eerst zijn dochter de weduwe Jenny Kuhn-van Rossum met haar kinderen op Zandbergen gewoond en daarna zijn kleinzoon Henry Kuhn. In 1869 is het achterste deel van het houten huis afgebrand. Zandbergen verkeerde toen al in een bouwvallige toestand. Bij regen lekte het huis als een mandje en moest in de kamer de paraplu worden opgestoken om een beetje droog te kunnen zitten. In 1870 is het resterende deel van Zandbergen gesloopt.

Het nieuwe Zandbergen, een stenen villa, door Henry Kuhn gebouwd en later nog eens uitgebreid en verfraaid, wordt op zijn beurt na bijna honderd jaar vervangen door de flat Zandbergen. Bij het zien van de grote rode beuk in hun voortuin kunnen de huidige bewoners, als zij dat willen, nog dagelijks mijmeren over wat zich in de dagen van weleer rondom deze beuk heeft afgespeeld.

Zandbergen halverwege de vorige eeuw

Er is maar één afbeelding bekend uit het begin van de 19e eeuw waarop de noordelijke zijgevel van het huis in zijn geheel staat afgebeeld. Daarop is duidelijk te zien dat het achterste deel van het gebouw als bedrijfsruimte wordt gebruikt. Voor bewoning blijft echter een groot voorste deel beschikbaar.
Het blijft intrigeren, dat we niet weten, hoe Van Rossum de afwijkende indeling van het logement heeft aangepakt om het als woonruimte geschikt te maken. De tien grotere en kleinere slaapkamers in het huis kwamen in ieder geval ongetwijfeld uitstekend van pas gezien zijn kinder- en kleinkinderrijke gezin.
Het is uit de boedelbeschrijving van 1856, opgemaakt na het overlijden van J.P. van Rossum, dat de wijsheid over de tien slaapkamers is gekomen. De beschrijving begint op de bovenverdieping en eindigt in de kelder. Het huis heeft slechts één verdieping. Boven bevindt zich de slaapafdeling. Via een portaal, overloop en trap is de begane grond te bereiken, waar zich de boekenkamer, woonkamer, eetkamer, theekamer, leeskamer, jachtkamertje, benedenkamertje, gang, keuken en knechtenkamertje bevinden. Al met al een behoorlijk aantal vertrekken!
Ook heeft Van Rossum aan de zuidkant een gedeelte van de stallen bij de woning getrokken want hij heeft ooit een koestal tot boekenkamer omgebouwd. Bij die gelegenheid heeft hij de arduinen (hardstenen) stoep, afkomstig van de entree van het huis Valkeveen, voor de deur van zijn nieuwe kamer naar buiten gebruikt. Dit als nagedachtenis aan het ouderlijk huis van zijn vrouw waar hij vele goede herinneringen aan bewaarde. Zijn voldoening over die verbouwde kamer beschrijft hij in 1853:

... Nu zit ik vrolijk - aangenamer,
Dan voormaals, in deez, nieuwe kamer,
Waàr, door een Metamorphosis,
De koestal nu Museum is.
Waar vrij van 't stads- en handelsleven,
Schoon oud, 'k mijn geest nog mag doen zweven
In 't letterperk en Muzenkoor,
Verwiss'lend landbouw voor 't kantoor;
Waarbij 'k, in plant en vrucht en bloemen,
Gods grootheid dag aan dag mag roemen. ....

Doordat rondom Zandbergen de grond is afgegraven, lijkt het huis op een terp te liggen, waardoor het naar verschillende zijden een ruim uitzicht biedt op de weg, op weilanden met waterpartijen en aan de noordkant op de stad Naarden. Met een beetje verbeelding kunnen wij ons voorstellen dat Van Rossum, uit één van de studeerkamers het panorama in ogenschouw nemend, op 29 november 1849 noteert:

Hoe prachtig prijkt de Sint Vitus toren!
Dat dak der kerk, met blaauwe lei,
Met witte lijst, bij 't ochtend gloren,
Als in een kunstvol schilderij.
.....
Daar zie 'k die spits van 's raadhuis toren,
Met boog van ijzel als omzoomd,
Wier zaal nog tuigt van 't vlammen gloren
En 't bloed door Spanje's wraak gestroomd.
.....
Regts, op den voorgrond, 't groene weiland,
Dat, hier en daar met rijp bedekt,
Scheen in de scheemring als een eiland,
Waar 't IJs der sloot een' kring om trekt.
.....
En links, die weg - naar Bussum leidend,
Zwart; - doch in witte lijst gevat,
Waarvan de vorst, den tooi bereidend'
De paarlen vormend aan 't wilgenblad.

Dat bloemen-perk voor onze ramen,
Met ijzel hier en daar bestrooid,
Dat nog de bloeimaand kon beschamen,
Met rood en geel in 't groen getooid.

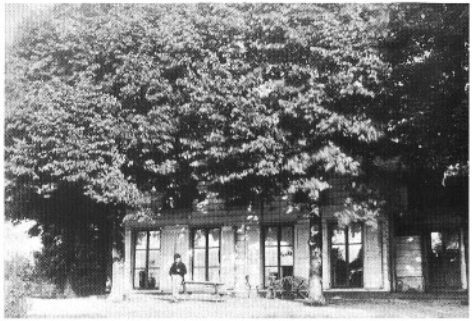

De zuidelijke gevel van Zandbergen in de jaren zestig van de 19e eeuw. Collectie: J. Dudok van Heel, Buren.

Het is een toevallige bijkomstigheid dat een boedelbeschrijving gegevens verschaft over de indeling van een huis. Het gaat bij zo'n beschrijving toch eigenlijk slechts om de taxatie van de roerende goederen in de woning. Door deze boedelbeschrijving en het jarenlang verzamelen van oude foto's en kaarten wordt het langzamerhand mogelijk ons aan een reconstructie van de buitenkant van het oude Zandbergen te wagen en te proberen het omringende landschap omstreeks 1850 weer te geven.

De inventaris van het woongedeelte

Als we de boedelbeschrijving van Zandbergen als uitgangspunt nemen en een selectie maken, kan het volgende worden opgemerkt: de basissamenstelling van het huismeubilair van toen geldt nog steeds. Tafels, stoelen, kasten en bedden, vloerkleed en gordijnen vormen samen met eet- en keukengerei en verwarmingsbron de hoofdmoot van de inventaris. De 'makkelijke' stoelen blijven beperkt tot de canapé en een voltaire (leunstoel met hoge rugleuning met oren). De kasten dragen soms oude namen als chiffonnière (soort hoge ladenkast), hoek-etagère (open hoekkastje voor snuisterijen) en secretaire (schrijfmeubel). Zoals zo vaak in die

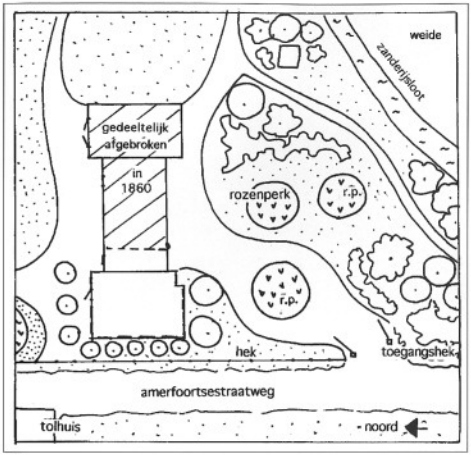

Schets van de ligging van het huis Zandbergen met de tuin .

tijd hoort ook hier, een gueridon (een wankel pronktafeltje met één of drie poten) tot de inventaris. De genoteerde mahoniehouten thee-emmer met koperen ketel en komfoor zullen gebruikt zijn bij het zilveren theeservies: trekpot, melkkan en suikermandje (gezamenlijke taxatiewaarde *f* 54,-) en porseleinen kopjes. De thee werd wellicht in de theekamer geserveerd op de mahoniehouten theetafel met acht dito stoelen. De zeven pronkkoppen, fraai bewerkte koppen van (Chinees) porselein, uit die kamer zijn echt alleen voor de pronk. Het eetservies waar een paar familielegenden aan verbonden zijn en waarvan nog enige borden in de familie bestaan, wordt niet vermeld. Blijkbaar was dit servies samen met ander porselein al van te voren uit de boedel gehaald. Wel wordt glaswerk genoemd zoals karaffen,

In de zuidoostelijke hoek van de tuin van Zandbergen. Links het huis. Tussen het huis en de zanderijsloot enkele bijgebouwen en een hooiberg. Aquarel uit de jaren vijftig van de 19e eeuw. Collectie: S.A.C. Dudok van Heel, Wassenaar.

wijnkelken met twee kelkmanden, Madeira-, Rijnwijn-, Champagne- en bierglazen.

Het 'slaapgebeuren' was toen ingewikkelder dan nu. Volgens de inventarislijst zijn verschillende bedden voorzien van katoenen behangsel, dit ter onderscheid van de gewone ledikanten en de knechten- of dienstbodenbedden. In alle bedden ligt een stromatras met daar bovenop een matras van paardehaar. Er is slechts één eikehouten ledikant met een springverenmatras. Op iedere slaapkamer staat een tafel met een wasdoek (soort geöliede doek) en soms een wasbekken voor water. Alleen de hoofdslaapkamer heeft een mahoniehouten wastafel en een 'kagchel'. Andere mogelijkheden om het een beetje warm in bed te krijgen zijn de koperen beddepan en de tinnen beddefles. Soms is er een gemakbekken (po). Voor de verlichting zijn er blakers (kandelaars).
Bij het huishoudelijk gerei worden ook twee beddenhaalders genoemd. De functie van deze voorwerpen is mij nog niet bekend. Samen met de beddenhaalders zijn zes vuillinnenkisten en twee vuurmanden genoteerd. Deze vuurmanden werden gebruikt om kindergoed te drogen. Voor het grote aantal bedden zijn er in de linnenkasten stapels katoenen en linnen lakens en ook binnenbedlakens (?).
Daarnaast vraagt het tafellinnen de nodige ruimte in de kasten. Er wordt een hele serie tafellakens met bijbehorende 12 servetten genoteerd. In die tijd werd alleen gedekt met al of niet damasten tafellakens en servetten met hetzelfde ingeweven dessin met het patroonaccent langs de rand. Bij zo'n tien tafellakens kom je op die manier zeker op ruim honderd servetten, ongetwijfeld allemaal op nette stapeltjes, op de plank.

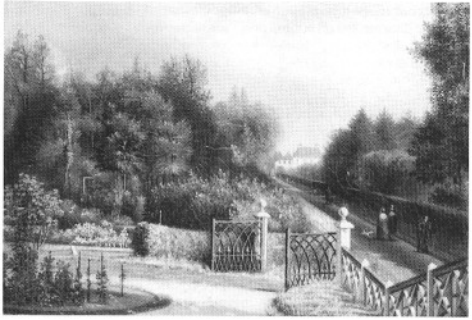

Een schilderij van de voortuin en het toegangshek van Zandbergen met op de achtergrond Jan Tabak langs de Amersfoortsestraatweg. Collectie: H.M.E. Gunning-Swellengrebel, Hilversum.

Ter lering en vermaak en voor de pronk zijn er om met de grootste stukken te beginnen: een biljart met queues en ballen, een piano met twee pianotabouretten en een mahoniehouten speeltafel. Verder een dominospel, een schaakbord met figuren en verschillende doosjes met paarlemoeren fiches.
Voor de kinderen zijn er een hobbelpaard en ook 59 stuks zilveren kinderspeelgoed, getaxeerd op *f* 88,- (ter vergelijking even de taxatieprijs van twaalf zilveren dessertlepels en -vorken: *f* 78,40).
Halverwege de 19e eeuw bestond de Optica met prenten al. J.P. van Rossum had

blijkbaar ook een exemplaar. Het is een kijkkastje waarin een plaat plat wordt neergelegd en door een spiegel rechtop wordt gereflecteerd. De bijbehorende prenten in koperdruk waren met de hand ingekleurd.
Ook bevindt zich in de verzameling van J.P. een 'Chambre Obscure (Camera Obscura), de voorloper van het fototoestel. Van Dale formuleert het alsvolgt: dit is een kastje waarin de lichtstralen slechts door een kleine opening (al of niet met lens) naar binnen vallen en daardoor op één der wanden een beeld van de erbuiten gelegen voorwerpen vormen.
Verder lezen wij over een windkompas, verrekijkers, aardglobe, opgezette vogels, copiëermachine (!), uur- en speelwerken, een weerglas en een pijpenstandaard. In verschillende kamers staat een pendule, er zijn kandelaars, koperen en vergulde, en verschillende 'fransche porcelainen' vazen.

Hetgeen mij zeer verbaast, is het op één hoop gooien van de wandversiering. En er hangt het nodige aan de muur! Er was de illusie uit deze boedelbeschrijving iets te weten te komen over de vele grotere en kleinere schilderijen, steendrukken en tekeningen die J.P. van Rossum gedurende zijn leven heeft laten maken.
Door, ook bij nakomelingen van J.P. van Rossum, teruggevonden afbeeldingen zoals tekeningen, gravures, steendrukken en schilderijen zijn wij veel te weten gekomen over de huizen en het landelijk gebied ten zuidoosten van de vesting Naarden. De teleurstelling is groot, wanneer blijkt dat de beschrijving van de inboedel van Zandbergen per kamer zich beperkt tot bijvoorbeeld: in de boekenkamer, 14 schilderijen; in de woonkamer, 40 schilderijen en platen; in het benedenkamertje, 64 stuks prenten en schilderijen (taxatiewaarde *f* 30,-). Wat er hangt is dus niets waard. Of de waardevolle stukken zijn al weggenomen of men heeft zo laag getaxeerd omdat het een nalatenschap betreft. Maar hoe dan ook, deze boedelbeschrijving heeft ons wat de schilderijen betreft niets wijzer gemaakt!

De keuken levert een paar potten en pannen op die wij in onze dagen nauwelijks of niet meer gebruiken: 'een koperen hammenketel, een kastanjepan, een hazenpan, een evenveeltjespan, schijfbekkens, vischketels en een koperen vischpan, ijzeren ketel, taartenpan, tulbandpan' en ga zo maar door...
Naast de kastanjepan zijn er ook kastanjevazen waar de gebraden (gepofte) kastanjes in werden opgediend. Ook 'koffijmolen en koffijketel, vijzel en stamper, waschbekkens, hangijzer, doofpot, aschketel en een koperen keukenlamp' ontbreken niet.
Zo zijn we in grote stappen in 1856 door de vertrekken van Huize Sandbergen gewandeld.....

De Amersfoortsestraatweg gezien vanuit het zuiden omstreeks de eeuwwisseling. Rechts het hek van Zandbergen en links het voormalige tolhuis. Op de achtergrond de brug over de zanderijsloot. Collectie: J.J. Kuhn, Naarden.

De inventaris van het bedrijfsgedeelte
Vanwege enige aardige gegevens buiten het woongedeelte wil ik u het volgende niet onthouden. In de stal staat een zwart merriepaard ter waarde van *f* 280,- en nog twee paarden. De ezel, ezelwagen en het tuig doen samen *f* 40,-. De barouchette (een vierwielig rijtuig met een opvouwkap voor vier personen, waarvan er twee vooruit en twee achteruit rijden) met stofkleed heeft een waarde van *f* 180,-. De chaise (een tweewielig rijtuig) is op *f* 96,- getaxeerd.

Op de lijst van de broeijerij (kwekerij) staan tussen de bakken, harken en kruiwagens, 30 kippen, 4 hanen, 1 pauw en 4 pauwinnen. Dan gaat het weer verder met 3 ijzeren ploegen, 2 eggen en 2 vinkenetten, tezamen voor *f* 6,-. Tenslotte een partij riet- en moscovische matten. De moscovische matten zijn gemaakt van lindebast en genoemd naar Moscovië (Rusland). In die tijd waren Moskou en Rusland nog min of meer synoniem.
Onder het hoofd 'Boerderij' staan alleen 2 kalfdragende en 6 melkgevende koeien

(ƒ 640,-). De beestenboel was dus van beperkte omvang.
Met het Berghuis wordt ten tijde van J.P. van Rossum blijkbaar de kas bedoeld want onder de kop 'In het Berghuis', vinden we naast tuingereedschap 124 stuks diverse oranjebomen en liefst 1700 diverse potten met bloemen...

De hele boedelbeschrijving ademt het wel en wee van een 19e eeuws Hollands huishouden en roept regelmatig associaties op met de publicaties van Hildebrand, pseudoniem van de Heemsteedse dominee Nicolaas Beets en tijdgenoot van Van Rossum. Hildebrand roept in zijn verhalen, gebundeld in de bekende Camera Obscura, dezelfde sfeer op als wij proeven uit de wijdlopende verzen van J.P. van Rossum. De inventarisbeschrijving vervult als het ware een aanvullende illustratieve rol bij de voor ons nauwelijks meer leesbare beschrijvingen die Van Rossum van huis, hof en familie geeft.
Wij krijgen op deze manier een stukje aanvullend beeld van het burgerlijk leven van 150 jaar geleden aangereikt.